

JEDAN POKUŠAJ ANTROPOLOŠKOG POREĐENJA DVA ISTRAŽIVANJA SVAKODNEVNOG ŽIVOTA

Apstrakt: U tekstu se iznosi iskustvo jednog terenskog istraživača/intervjuera. Upoređuju se dva istraživanja svakodnevnog života. Uprkos razlikama u teorijskim polazištima i metodskim rešenjima, podvlače se sličnosti koje su dovele do istovetnosti osnovnog rezultata. Njih treba tražiti u (isključivoj) zavisnosti svakodnevne opstanka od političkog opstanka, svakodnevnog života od političkog života, preživljavanja od političkih dešavanja. Da bi se dokazala ova sličnost ukazuje se na zajedničnost šireg društveno-istorijskog okvira u koji su oba istraživanja smeštena, a preko njega, i na jedinstvenost podneblja/prostora na kome se oba odvijaju. To vodi krajnjem zaključku o vezi karaktera svakodnevnog života od kolektivnog karaktera/mentaliteta, pri čemu je ključni posrednik politički život i karakter oblikovan u njegovoj sferi. U jednoj, u osnovi, ratnički strukturisanoj kulturi, a u uslovima krupnih civilizacijskih potresa na globalnoj svetskoj sceni, politički mentalitet u lokalnim uslovima zadobija osobene crte, donekle modifikovane u odnosu na tradicionalni etos, koje potom, neposredno oblikuju i svakodnevicu, pre svega, običnih ljudi, izvan centara moći i globalnog odlučivanja.

Ključne reči: svakodnevica–igra–politika, politika–promena–svakodnevica.

Istraživanje mentaliteta u našoj društvenoj nauci ima dugu i bogatu istoriju toliko da bi se već moglo govoriti o domaćoj naučnoj školi i pravcu, pogotovo ako se posmatra prostor bivše zajedničke države. Delikatna oblast istraživanja koja se stiče u tački ukrštanja nauka različitog senzibiliteta i polazišta (u prvom redu etnologije, psihologije, geografije, sociologije, istorije) neminovno zahteva interdisciplinarni pristup i metod. Sa jedne strane, to otvara neslućene plodotvorne mogućnosti istraživanja uzroka i ispoljavanja pojave kroz prostor i vreme. Sa druge, pojavu ostavlja na „ničijoj zemlji“, tako da se, u strogim disciplinarnim podelama, ne može svrstati isključivo ni u jednu oblast. Baš zato što se može istraživati iz više uglova, ova pojava u različitim istraživanjima dobija nijanse značenja kroz izraze „društveni karakter“, „nacionalni karakter“, „karakterologija“, „antropogeografija“, „etnopsihologija“ i tsl. U ovom tekstu

koristiću izraz „kolektivna ličnost/karakter“ zato što smatram da on najbolje i najpotpunije izražava osobenost ove pojave koja nastaje usled delovanja više faktora, u prvom redu, društvenih, istorijskih, geografskih i psiholoških. Sem toga, i čovek, kao višestrano biće, kroz psihološku sferu izražava nataložene vremenske i prostorne slojeve, ukrštanje determinizama različitog kvaliteta i pravca, u ličnosti pojedinca i kolektiva.

Sadržinsko polje u kome se mentalitet najpotpunije izražava je polje svakodnevnog života, ako ni zbog čega drugog, ono, barem, zbog toga što ispunjava najveći deo ljudske istorije. Kroz različite pojave materijalne, socijalne i duhovne kulture gradi se tradicija, kulturno nasleđe jednog prostora, temeljne vrednosti, duhovni principi nastali kao rezultat vekovne akumulacije iskustava, koji, onda, u određenom istorijskom trenutku, kroz određene fenomene, iznose na površinu sadržaj ovih nevidljivih slojeva, ali samo u tragovima. Drugi razlog zašto je svakodnevni život najšire i najpotpunije značenjsko polje za ispoljavanje i istraživanje mentaliteta, leži u činjenici što je on najneposredniji i prvi okvir ljudskog iskustva, a proživljeno u ovom polju vremenom pojedinac i zajednica kristalizuju u određene apstraktne tvorevine. Zato istraživanje mentaliteta neminovno mora početi i završiti na terenu svakodnevnog života, što potonji čini prvorazrednim antropološkim problemom.

U ovom tekstu pokušaću da uporedim rezultate dva istraživanja veze svakodnevice i mentaliteta. S obzirom na razlike u teorijskim i metodskim polazištima, to poređenje neće biti toliko sociološko, društveno-egzaktno, koliko antropološko, istorijsko i filozofsko. Poređenje će se odnositi na neke ključne zajedničke crte istraživane pojave, na poređenje dva konkretna mikro-slučaja iz čega će se izvlačiti makro-zaključci trajnijeg društveno-istorijskog značenja. Budući da je u središtu istraživačke pažnje čovek sa svojim viđenjem (konkretnog) sveta, zastupaću stav da je upravo antropologija matična disciplina u čijim se teorijskim i metodskim okvirima on najiscrpnije može istražiti. Tekst govori o mom neposrednom terenskom iskustvu kao istraživača i intervjuera, u dva vrlo specifična vremenska, prostorna i problemska okvira.

U protivstavu atomizovanom shvatanju društva i društvenog života, humanistički nastrojena metodologija društvenih nauka kreće od čoveka i njegovog života, pa za osnovno polazište uzima stav da u

konkretnom istraživačkom slučaju karakter pojave koja se istražuje nameće i metod istraživanja. Komplementaran ovom načelnom stavu jeste i onaj da je subjektivni aspekt podjednako legitiman kao i objektivne odlike društvenih pojava. Lična priča izražava zaokruženu celinu suštinskih svojstava kulture, društva i istorije u njihovoj uzajamnoj uslovljenosti. Sem toga, postoje ljudske zajednice i pojave u ljudskom svetu koje se mnogo bolje i potpunije mogu istražiti upravo ovakvom metodologijom, a to se naročito odnosi na preindustrijska društva vremenski udaljena od onih u kojima je plansko registrovanje i precizno kvantitativno istraživanje društvenog života nekako prirodan metodološki pristup i postupak, svojstven duhu vremena. Za razliku od savremenog i tehnološki razvijenog društva, onde gde nema precizno kontrolisanog i predvidljivog odvijanja i isto takvih mogućnosti istraživanja društvenog života, neizbežno je zakopati dublje ispod površine društvenog zbivanja, okrenuti se pojedincu i njegovom autentičnom iskustvu, njegovoj životnoj drami koja može pružiti neprocenjive podatke o drami društva, njegovog neposrednog i šireg okruženja. Postoje raznoliki podaci koji se ne mogu drugačije dobiti doli onom metodologijom koja se bavi prirodom subjekta, osobinama ispitanika i tokom komunikacije sa njim. Metodi i tehnike kao što su dubinski intervju, posmatranje, istorija slučaja, biografije, upravo služe u ovu svrhu. Istražujući pojedince, i uloga istraživača bitno odstupa od one u klasičnom sociološkom anketnom istraživanju velikih razmera. Istraživač potpunije postaje deo situacije pa su njegov lični dar, sluh, intuicija neophodna dopuna njegove tehničke osposobljenosti – poznavanje života postaje komplementarno poznavanju teorije, pojedinačno životno iskustvo stručnosti.

Ako bismo pokušali da jezički izrazimo metodologiju ovih istraživanja ona bi govorila o savršenosti i nesavršenosti, približavanju i udaljavanju, dopunjavanju i sučeljavanju antropološkog i sociološkog pristupa i ugla gledanja. Dok antropologa zanima ličnost pojedinca i njegova lična priča, sociolog, u prvom redu, naglasak stavlja na njegove društvene osobine. Za sociologa dve osobe istih socijalnih odlika, za antropologa postaju dve različite ličnosti zbog različitih životnih priča u koje je utkan i njihov duševni sklop. Zato smatram da sociologija ne može, sa svojom objektivnom metodologijom, da samodovoljno dešifruje dubinske skrivene slojeve mentaliteta već jedino u saradnji sa drugim disciplinama. Neposred-

no istraživanje pojave na terenu, prikupljanje građe, a potom kvalitativno tumačenje i analiza, sa jedne, i usmeravanje čitavog istraživanja pomoću objektivnih principa i kriterijuma teorije i metoda, sa druge strane, može dovesti do valjanih rezultata. Premda se kvalitativno istraživanje preduzima bez namere izvođenja statističke analize, ona ne samo da se može, već se i mora naknadno preduzeti kako bi prikupljeni podaci imali trajniji i stabilniji karakter. U ovakvim istraživanjima upravo se pokazuje neophodnost komplementarnosti istorije, sociologije i antropologije: istorija se bavi velikim ličnostima i događajima u vremenu, sociologija najširim kolektivitetima i strukturom društva, dok se antropologija usredsređuje na čoveka, jedinku u svim fazama života. Sa druge strane, ispričane životne istorije mogu biti prvorazredni arhivski materijal o jednom vremenu i prostoru iz koga istoričar može izvući dragocene zaključke za ocenu duha epohe iz perspektive običnog života tzv. malih ljudi. U slučaju istraživanja o kojima će biti reči osnovni izvor koji služi u ove svrhe su neposredno iskustvo istraživača na terenu, podaci prikupljeni posmatranjem i snimci razgovora na kaseti. Iz lične definicije situacije ispitanika i istraživača ne samo da upoznajemo ljudski motiv učesnika u njoj, već možemo da pratimo istovremeni tok javnih i privatnih zbivanja, da sameravamo objektivno i subjektivno, vidljivo i sakriveno.

Do iste vrste podataka o duhu vremena možemo doći i drugim putem, posredno, preko sekundarnih izvora, pre svega, iz domena materijalne i duhovne kulture, čime smo se ponovo obrela na terenu svakodnevnog života, koji se, u tom smislu, može smatrati „totalnom društvenom pojavom“¹. Klasična istraživanja mentaliteta u prošlosti koja vremenski spadaju u početne faze razvoja antropološke nauke, upravo su na ovaj način dolazila do potrebnih podataka. Istražujući trajnije i stabilnije strukture u materijalnom, socijalnom i duhovnom domenu: arhitekturu, kostim, gastronomske navike, društvene ustanove i običaje – srodničke sisteme, običajno pravo, oblike društvene organizacije, privredni život, usmeno predanje, verovanja itd. tzv. primitivnih zajednica, autori su donosili zaključke i o kolektivnim, opet, trajnijim, duševnim odlikama njihovih članova na užem ili širem prostoru. Za razliku od njih, savremena istraživanja promene kolektivne ličnosti povezuju sa društvenim promenama. Naime,

¹ Izraz upotrebio francuski sociolog i antropolog Marsel Mos.

očekuje se da globalna civilizacijska i sistemska pomeranja, krize i potresi ostavljaju traga i na duševni život čitavih ljudskih zajednica a ne samo pojedinaca. Budući da njihov opstanak neposredno zavisi od ovih gibanja, istraživanje društvenog karaktera postaje neodvojivo od istraživanja svakodnevnog života u uslovima društvenih promena.

Istraživanja koja ću ovde ukratko uporediti u ključnim crtama prate upravo ovu vrstu veze. Prvo, pod nazivom „*Svakodnevni život kao, 'putujuće pozorište'*“² bavilo se posmatranjem i tumačenjem (ne)verbalnog ponašanja putnika u unutrašnjem železničkom saobraćaju. Vremenski okvir bili su izbori u Crnoj Gori u leto 1997. do saveznih izbora u jesen 2000. Prostorni okvir činila je teritorija Republike Srbije sa glavnim putničkim linijama od Subotice do Niša, od Pančeva do Prijepolja, od Požarevca do Šida, u oba pravca, pri čemu je Beograd uvek bio polazna ili krajnja tačka. Kroz posmatranje i analizu ljudskog ponašanja u različito doba dana, sedmice, meseca i godine, praćen je njihov svakodnevni život koji, u dužim ili kraćim isečcima, protiče u vozovima. Arhitektura naselja, dizajn vozova i drugih materijalnih predmeta na železnici, odeća i prtljag putnika, govor njihovog tela, predstavljali su „nemi jezik“³ koji je, zajedno sa sadržajem verbalnih iskaza, davao sliku globalnog srbijanskog društva u kritičnom istorijskom trenutku. Iz doživljaja sveta tzv. malog čoveka i njegove svakodnevice, ili, barem, njenog ključnog isečka izvođena je semiologija kulture, prvenstveno narodne, koja ima dominantan uticaj u jednoj površno modernizovanoj, pretežno seljačkoj, kulturi i društvu sa slabom građanskom tradicijom. Kako je u posmatranom periodu politika neposredno kreirala opstanak ovakvog čoveka, predstavljala je nezaobilaznu temu u razgovorima, a posredno i kroz govor predmeta. Prikupljeni materijal tumačen je kao predstava putujućeg pozorišta, jer je način izražavanja ovih različitih slojeva nemog i govornog iskustva putnika-ispitanika bio izrazito dramatski obojen. Pojava „narodnog glumovanja“ (Vlahović, 1992) u ovom slučaju ispoljavala se kao bitna crta mentaliteta, povezana sa načinima doživljavanja i tumačenja stvarnosti i pokušajima njenog prevazilaženja i nadilaženja.

² Istoimena magistarska teza odbranjena na Interdisciplinarnoj katedri za antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 21.12.2001. pred komisijom: prof. dr Zorka Golubović – mentor, prof. dr Sreten Petrović i prof. dr Sreten Vujović – članovi.

³ Izraz upotrebio američki antropolog Edvard Hol.

Drugo istraživanje „*Politika i svakodnevni život – promene u motivaciji i očekivanjima građana Srbije*“⁴ sprovedeno je u 19 gradova Srbije između oktobra 2001. i februara 2002. Na izbor gradova uticali su ravnomerna teritorijalna zastupljenost, stepen razvijenosti, socijalni sastav stanovništva (seosko ili gradsko poreklo), etnička homo- ili heterogenost, značaj naselja u regionu i specifičnost političke situacije i uloge u zbivanjima 5.10.2000. Zasniva se na 300 polustrukturisanih dubinskih intervjuja koji se kreću u okvirima 13 ključnih oblasti svakodnevnog života. Povod za razgovore bila je prva godišnjica pada režima Slobodana Miloševića 5.10.2001. Kroz odgovore na pitanja iz njihove svakodnevice građani su dobili mogućnost da (kritički) ocene značaj petooktobarskih događaja sa vremenske distance, a pre svega iz perspektive vlastitog preživljavanja, opstanka, svakodnevnog življenja. Kao intervjuer, istraživanje sam obavljala na teritoriji opština Čukarica i Stari grad u Beogradu. Teme i ciljevi intervjuja bili su: porodični život, obrazovanje i profesija, angažovanje na lokalnom nivou, jedan običan dan, mišljenje o promenama 5.10.2000, načini informisanja, motivacija za (ne)aktivnost u protestu, odnos prema ustanovama posle promena, osećaj bezbednosti i sigurnosti, mišljenje o novoj vlasti, o ratovima na području bivše SFRJ i odgovornosti vlastitog naroda, mišljenje o međunarodnoj zajednici, shvatanje sopstvene kolektivne pripadnosti i odnos prema drugim nacijama.

Razlike i sličnosti

Razlike leže, pre svega, u teorijskom polazištu i uglu posmatranja i tumačenja, a potom i u istraživačkoj strategiji i metodi.

U prvom slučaju, vremenski okvir određen je dvema tačkama između kojih se prati trogodišnji životni tok. Mikro-pojavu koju prati istraživač posmatra kao osobenu manifestaciju narodne kulture, folklora, koji je, ujedno, filter kroz koji se prečišćava svakodnevno iskustvo, da bi, na kraju, čitav proces iznedrio delo, čin iz narodne umetnosti, u ovom slučaju dramske, narodnog glumovanja i narod-

⁴ Istraživanje organizovano u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju u Beogradu pod rukovodećim timom prof. dr Zagorka Golubović, mr Ivana Spasić i mr Đorđe Pavićević.

nog stvaralaštva. Ova „etnografija komunikacije“⁵ u narodnom životu, „folkloristika svakodnevice“⁶, odvija se na jednom trusnom prostoru i u burnom vremenu civilizacijskih lomova i preloma, kada se staro ruši a novo još nije pokazalo svoje pravo lice, u jednom produženom „rovitom“ stanju. U drugom slučaju, vremenski okvir određen je krupnim istorijskim događajem-prekretnicom, granicom između dva perioda, koji traje jedan dan. U odnosu na prvo, više je strukturisano, usredsređeno na užu sferu, politički život, tačnije, političke promene za koje se pretpostavlja da sobom povlače i promene u kvalitetu svakodnevnog života.

U prvom slučaju, gde se istraživanje odvija u posebnim uslovima prevoznog sredstva, uključena su sva naselja duž pomenutih linija, ali, putnici koji ulaze u voz ne moraju obavezno da u njima žive, mada je to sa većinom slučaj. Uključeni su i gradsko i seosko stanovništvo. U drugom, planski je izabrano stanovništvo većih gradova, a ispitanici sa sela isključeni.

Postoji i razlika u položaju i ulozi istraživača. U prvom slučaju, on je potpuni učesnik-posmatrač skrivenog identiteta, koji se uključuje u događaje, ali ne odabire pojedinačne ispitanike. On prepušta ispitanicima-akterima da sami kreiraju radnju, pruža neznatne sugestije i tek nagovešteno, ako ne i prikriveno, usmerava tok radnje. U drugom, njegov identitet je potpuno otkriven, što utiče i na način uspostavljanja kontakta i početak razgovora. Za razliku od prvog slučaja, gde sam sama odlazila na teren, ovde su mi vodiči bili profesionalni antropolozi i psiholozi koji žive na teritoriji na kojoj se istražuje. Razgovoru prethodi upoznavanje sa ispitanikom i ispitanika sa prirodom istraživanja. Istraživač je ovde zvanično lice koje vodi razgovor prema uputstvima, a ne posmatrač koji učestvuje u istraživanoj pojavi zajedno sa svojim ispitanicima. Njegova uloga je objektivna, a ne sugestivna – on od ispitanika traži odgovore, a ne sugerije niti navodi na njih. Vreme razgovora ograničeno je na najviše tri sata, a vreme istraživanja u poduzorku intervjuera na najviše tri meseca. Aktivna uloga intervjuera ogleda se u usmeravanju toka razgovora ka političkim promenama i njihovom uticaju na svakodnevni život ispitanika. Razgovor se vodi u domu ispitanika, a ne na javnom mestu, kao u prvom slučaju. Susreti su unapred isplanirani i

⁵ Izraz upotrebio američki etnolog Del Hajmz.

⁶ Kovanica autora ovog teksta.

dogovoreni, ličnosti odabrane prema određenim socijalnim atributima, a ne slučajno „uhvaćene“ u prolazu. Istraživanje je formalnije.

U pogledu osobina jedinice posmatranja, u oba slučaja to je ispitanik – pojedinac. Međutim, u prvom slučaju, naizmenično se varira sa malom grupom ljudi koji se spontano uključuju u razgovor. U drugom, razgovor se vodi isključivo sa njim. On je planski izabran prema unapred utvrđenim kriterijumima: pol, starost, obrazovanje, zanimanje, aktivnost u protestu. U prvom, ove su se kategorije naknadno izdvojile iz obilja sakupljenog terenskog materijala u kome su se iskristalisale pravilnosti – tipični likovi i preovlađujuće teme.

Dok u prvom istraživanju putnici pričaju o svojoj svakodnevici bilo uopšteno ili u vezi sa nekim problemom iz vlastitog života, u drugom se traže konkretni odgovori na konkretna pitanja u okvirima unapred zadatih tema. Izvesna sloboda data je u tom smislu što se teme za razgovor ne moraju poštovati po utvrđenom redosledu, već kako tok razgovora nalaže (ali se sve moraju obraditi). U prvom slučaju, nakon stotina razgovora vođenih u trogodišnjem istraživanju, izdvojile su se preovlađujuće teme kroz čiju se prizmu može procenjivati stav o svakodnevici, pa i veze politike i promena sa njom. Po učestalosti zastupljenosti, redosled tema u ovim razgovorima bio je: zemljišne transakcije, bolest i lečenje, snabdevanje i nestašice, politička scena i život, moralni haos, ekonomski haos, generacijski sukobi, fantastični sadržaji. U drugom slučaju, sadržaj razgovora pokazuje da ispitanici prednost daju normalizaciji života, pre svega, na ekonomskom planu, u smislu normalnog života od sopstvenog poštenog rada, uvođenju pravičnih kriterijuma u funkcionisanju društvenog života, pa samim tim i svakodnevnog, ukidanju privilegija, korupcije, prevazilaženju otuđivanja vlasti od naroda, miru i saradnji sa svetom. U odnosu na prvo istraživanje, postoje blage razlike u pogledu ocene opšte klime u društvu u smislu nestanka terora. Emotivna obojenost iskaza u prvom slučaju je naglašena, dok u drugom preovlađuju trezvenost i objektivnost. To je opredelilo razlike u nijansama mišljenja i načinu izražavanja stavova: u prvom slučaju, slikovito, u folklornom duhu, u drugom, informativno i jezgrovito izlaganje.

Ključne sličnosti ova dva istraživanja leže u osnovnoj ideji, metodskim postupcima i rezultatima.

Oba vremenski padaju u više od deceniju dug period obeležen temeljnom krizom kulture jednog prostora u svim domenima, a to je

prostor bivše SFRJ koji se postepeno raspadao na uže teritorijalne celine, bivše republike kao samostalne države. U vezi sa Srbijom, poslednja decenija 20. veka i drugog milenijuma u znaku je vladavine Slobodana Miloševića. Sprovodeći kombinovani teror u privrednoj – masovnom pljačkom građana i preduzeća, političkoj – zavođenjem diktature i medijskoj sferi – uspostavljanjem monopola nad sredstvima informisanja i ideološkom „dresurom“ masovnog javnog mnjenja, zemlju je doveo na ivicu civilizacijske propasti. Dominacija u raspodeli bogatstva i moći u društvu partijskog, vojnog i upravnog aparata iz vremena diktatora Broza i njegovih naslednika, prelaznog predsedništva kolektiva republičkih oligarha, zamenjena je, početkom poslednje decenije prošlog veka, u vreme diktatora Miloševića, dominacijom policijskog i partijskog u koji se uvuklo podzemlje. U takvom sistemu sve druge društvene podele obezvređene su u korist one na moćne i nemoćne kojoj odgovara podela na bogate i siromašne. Kriza u zemlji pojačana je potresima na svetskoj sceni i sukobom srbijanskog i crnogorskog vrha sa svetskim velesilama čiji su rezultat bili diplomatski porazi u ratovima vođenim na teritoriji bivše SFRJ, postepen gubitak teritorija, NATO bombardovanje, talasi izbeglica koji su sa svakim izgubljenim komadom zemlje pristizali u Srbiju i Crnu Goru i sankcije UN. Uz pomenuti unutrašnji teror, to je kod građana dodatno stvaralo osećanje masovne malodušnosti i beznađa.

Pobeda nove struje na crnogorskoj političkoj sceni u leto 1997. označava početak kraja Miloševićeve vladavine koja je okončana u jesen 2000. porazom na saveznim izborima. Pobeda tada udružene demokratske opozicije Srbije 5.10. 2000. otvorila je novi period u istoriji zemlje. Na prvi pogled, novi ljudi sa novim programima, idejama i odnosom prema svetu u kome žive, pokrenuli su građane velikim obećanjima i planovima da se masovno odazovu izlasku na savezne izbore, a još više odbrani rezultata kojima je dotadašnji režim pokušao da manipuliše. Godinu dana kasnije, 5.10.2001. pružena im je mogućnost da govore, „pitani su“ šta se od očekivanog i obećavanog ostvarilo u životu zemlje i njihovom privatnom životu.

Naredna sličnost odnosi se na zajednički (globalni/širi) prostorni okvir. U prvom slučaju, to su glavne putničke linije na četiri strane sveta Republike Srbije. U drugom, najveći gradovi iz četiri zone: glavni grad, Sever zemlje – Vojvodina, Centralna Srbija – istočni i južni deo. U oba slučaja izostavljeno je Kosovo zbog složenosti bezbednosne i političke situacije.

Premda prvo istraživanje prati istraživani problem u vremenu pre 5.10. 2000. a drugi nakon njega, ona se prirodno nadovezuju jedno na drugo – gde prvo završava drugo počinje. U prvom slučaju, zbog opšte klime u društvu, ispitanici pretežno govore o problemu svog privatnog preživljavanja, iz koje perspektive sekundarno pretresaju opštu situaciju u društvu i političku krizu. U drugom je ovaj odnos obrnut, ali je veza ostala: ispod površine zaokupljenosti problemima ličnog opstanka isplivali su dublji motivi – nezadovoljstvo opštim stanjem u zemlji i želja za promenom, u kojoj se vidi jedino spasonosno rešenje nagomilanih i gorućih problema. Isti oni ljudi koji su intervjuisani u jesen 2001. mogli su putovati vozovima 1997–2000. i „živeti svakodnevicu“ na točkovima a da uopšte ne govore o onome i na onaj način o čemu su kroz intervju, tj. da se ponašaju kao i drugi putnici.

Podudarnost postoji i u tome što su kao sastavni deo slike istraživane pojave uvršćeni i podaci o ambijentu, izgledu i ponašanju ispitanika tokom razgovora, naročito njihove neverbalne reakcije, jer to upotpunjuje predstavu o njihovoj svakodnevici.

Premda je u drugom slučaju istraživano samo gradsko stanovništvo, pažnja je obraćena i na to u kom delu grada ispitanik živi – centar, periferija, prigradsko naselje, a što stoji u vezi i sa seoskim/gradskim poreklom stanovništva. Pored već pomenutih zajedničkih socijalnih odlika: pol, starost, zanimanje, obrazovanje, poreklo, u oba slučaja uzeta je i etnička pripadnost kao kriterijum. Ali, uprkos strogoj nomenklaturi o podeli sagovornika na kategorije, slojevitost njihovih životnih iskustava i priča pokazuje i slojevitost identiteta. Postoje, naime, takve „kombinovane“ ličnosti sa jednom vrstom obrazovanja, drugom vrstom profesije, a trećom vrstom dodatnog posla ili hobija u kome su takođe afirmisane i plaćene, tako da ih je nemoguće svrstati u jednu kategoriju. Ovakve ličnosti pojavljuju se u najvećem broju slučajeva i u prvom istraživanju, samo što su, za razliku od drugog, one tako i imenovane, da bi se njihov socijalni identitet što reljefnije predstavio. Primeri ovakvih sagovornika u drugom slučaju su: prodavačica koja uspešno slika, izlaže i od toga zarađuje, hemijski tehničar zaposlen kao vozač koji snima filmove, a u prvom: seljak-stolar, službenica-švercerka, penzioneri-travari, seljak-radnik-pesnik-ribolovac, seljak-majstor-muzičar i tsl.

Ključna sličnost leži u zajedničkoj temi zbog čega se i vrši poređenje ovih istraživanja – a to je uticaj privrednih i političkih

tokova na svakodnevicu ispitanika, veza njihovog načina preživljavanja i načina uređenja društva, postojeća i poželjna. U izražavanju ovih iskustava uzeti su u obzir pojedinačni, grupni i lokalni potencijal.

Način razmišljanja ispitanika u oba slučaja gotovo je identičan, čak i na planu verbalizacije. Za njega je tipična potreba da se govori o sebi i svojim problemima javno, što ima karakter psihičkog pražnjenja. U uslovima potpune asimetrije moći, građani, svesni svoje nemoći, pre svega, političke, a samim tim i nemoći da kreiraju sopstvenu svakodnevicu, problem pokušavaju da reše razgovorom sa trećim licem, osobito ako ono dolazi iz sfere u kojoj se kreću društvene elite. Sa ovim ide i spontanost i odsustvo straha, što dodatno svedoči o nagomilanom nezadovoljstvu i potrebi da se ono obelodani pred nekim ko će to razumeti. Zajednički je i načelni stav istraživača/intervjuera da temeljno istraži dubinske motive, pa zato pomno sluša ispitanika i uživlja se u njegovu životnu priču. U tu svrhu stil razgovora prilagođen je životnom iskustvu ispitanika, a iskazi ispitanika verno se prenose u tekst.

Bez obzira na način imenovanja preovlađujućih tema i njihov redosled učestalosti u iskazima ispitanika, one su suštinski zajedničke baš kaogod i stavovi ispitanika u vezi sa njima, što svedoči da jedan te isti krug problema pritiska građane u dugom periodu, kako objektivno tako i subjektivno. To jest, to su problemi koje društvo ne rešava već duže vreme i koje građani doživljavaju kao goruće: putevi i načini poboljšanja kvaliteta svakodnevnog života, pre svega, u ekonomskoj sferi; oslobađanje od političkog terora, i, u blažoj varijanti, uticaja politike na svakodnevni život i privatnost; uspostavljanje pravne države, zakonitosti, reda i trajnog mira u zemlji i širem okruženju. Postoji podudarnost u oceni kvaliteta promene u mentalitetu i ponašanju, motivaciji i poduhvatima u sferi upravljanja, naročito političkog. Razlike se odnose samo na konkretne ličnosti koje su meta kritike i, neznatno, intenzitet kritike. A ta kritika proširuje se na rukovodeće strukture na svim nivoima i u svim oblastima društvenog života. Rukovodioci su mahom ocenjeni kao nesposobni i/ili nemoralni, okupirani isključivo borbom za vlast, nezainteresovani za svakidašnje probleme tzv. malog čoveka. U oba slučaja kod građana je primetna želja da se angažuju u aktivnostima i organizacijama, pa i političkim, u kojima bi mogli da utiču na svoj svakodnevni

život, ali da su isto tako svesni da ta mogućnost zakonski praktično i ne postoji, tako da faktički nemaju nikakvu moć i pravo da pozivaju na odgovornost i preispituju kvalitet rada onih rukovodilaca, pa i političara, koje su sami birali na izborima. Ono što građanima smeta nije samo i toliko neposredno upravljanje svakidašnjicom iz političke oblasti, već daleko više uslovi u kojima se ta aktivnost odvija. Društvena klima bezakonja tu aktivnost pretvara od upravljanja u manipulaciju, a građanina od aktera u piona. Zato se građani sa nostalgijom sećaju vremena Josipa Broza i Ante Markovića koji su više sinonim za društvenu stabilnost, ekonomsko blagostanje, zakonitost i red, negoli za mitologiziranje harizme. Ukratko, ispitanici su vrlo trezvni u oceni stvarnosti u kojoj žive i sopstvene situacije i perspektive u njoj.

Takođe, postoje podudarnosti u nekim odlikama stila izlaganja. U oba slučaja sve ličnosti govore o istorijskom periodu u koji pada opseg njihovog životnog iskustva, ali su muškarci i stariji više skloni istorijskim analizama koje daleko prevazilaze ovaj period i zalaze u prošlost, nekada i dublju. Česta su poređenja sa znamenitim ličnostima novije i starije, osobito nacionalne istorije, u afirmativnom ili kritičkom smislu. Stariji ispitanici imaju dublju i širu istorijsku perspektivu, dok su mlađi konkretniji i više usredsređeni na aktuelni trenutak pod kojim se podrazumeva period od raspada bivše SFRJ, koji je za starije samo jedna istorijska faza.

Generalno gledano, muškarci su veće pričalice od žena u oba slučaja. Izražavaju se rasplinuto i ekstenzivno, iscrpno i komplikovano, a sopstveno iskustvo, svakodnevicu, privatnost, izražavaju kao deo šireg društvenog zbivanja. Žene su eksplicitnije, kraće, konkretnije, otvorenije i toplije u izlaganju, više okrenute svom unutrašnjem i neposrednom iskustvu čak i kada govore o svetskim problemima. Obrazovanje utiče na iskaze samo po formi verbalizacije. Manje obrazovani ispitanici zbog eksplicitnosti izlaganja ne zahtevaju dodatna pitanja. Brzina i afektivnost izlaganja, kao i emotivna obojenost, individualni su i stoje u vezi sa temperamentom ličnosti.

Kulturološka pretpostavka drugog istraživanja data je u tumačenju prvog, a to je da srbijansko društvo u momentu istraživanja, kako na globalnom nivou, tako i u mikro-situaciji voza, po svojim ključnim crtama predstavlja neku vrstu evropske egzotike. Njegove osobenosti su pred-industrijske, pred-građanske, arhaične, polu-feu-

dalne, što je na prvi pogled neobično, jer je deo evropskog kontinenta i kulturnog nasleđa. Drugo istraživanje predstavlja preispitivanje ovih pretpostavki u političkoj sferi, a u vezi sa krupnim promenama u društvu. Da li je politička/društvena promena značila i kulturnu? Iz odgovora ispitanika povodom stvarnosti u kojoj žive ne nazire se početak te promene. U stvarnosti i dalje vlada klanska (politička i srodnička) podeljenost i pristrasnost u rešavanju ključnih pitanja svakodnevnog života. Ona i dalje ostaje ključan kriterijum u podeli na privilegovane i nepriviligovane, samo što se to sada više izražava u ekonomskoj sferi, kroz učešće u raspodeli moći i bogatstva, društvenih statusa i uloga, nego, kao ranije, u političkoj i moralnoj podobnosti.

Opšti zaključak prethodnog izlaganja upućuje na mogućnost „čitanja“ mentaliteta u dužem trajanju. Može se svesti na nekoliko osnovnih zapažanja:

1) U sferi upravljanja i visoke politike nema radikalnih promena u mišljenju, motivaciji i ponašanju političara, dakle, u mentalitetu/kolektivnom karakteru elita vlasti. U tom pogledu vidan je kontinuitet u odnosu na epohu Brozove i Miloševićeve vladavine. Danas, dve godine nakon političkih promena i završetka prvog pomenutog istraživanja, i godinu dana nakon završenog drugog, slika društva i raspoloženje građanstva isto su tako sumorni kao i pre toga. Očekivanja građana o radikalnim promenama su izneverena, kriza i siromaštvo su se pojačali, problemi se sporo i neefikasno rešavaju, vlada kompromis sa nosiocima haosa u društvu, a političari i stranke su zaokupljeni svađama oko vlasti. Doživljaj situacije građana najbolje oslikavaju već drugi put propali izbori za predsednika republike zbog nedovoljnog izlaska, ili, bolje rečeno, masovnog ignorisanja i političke pasivnosti.

2) Među obespravljenim građanstvom u oba slučaja dolazi do blagog pomeranja od „ratničkog“ ka „industrijskom“ mentalitetu⁷, od političke ka ekonomskoj motivaciji i životnom usmerenju. Nakon decenije iscrpljujućih ratova, običan čovek sit je rata i nasilja, a željan rada, mira i reda, sit izolacije i manipulacije, a željan slobode i komunikacije sa nekim drugačijim svetom izvan svog svakodnevnog, željan proširivanja kruga potreba i životnih horizonata. Poslednja decenija na ovim prostorima, a to pokazuju i rezultati ovih

⁷ Izraz upotrebio engleski filozof Herbert Spenser.

istraživanja, svedoči da niti je ratnički mentalitet iščezao niti se industrijski formirao i ustalio, već, da je, pre, došlo do njihovog transformisanja i uspostavljanja dugotrajne simbioze koja se pokazuje kao ratobornost u ekonomskoj sferi, osobito onoj prometa novca – nalik na vremena ranog kapitalizma i prvobitne akumulacije kapitala u Zapadnoj Evropi.

3) Ono što ostaje nevidljivo, što je teško istražljivo, a što bi trebalo istražiti u nekom budućem istraživanju na istu ili sličnu temu je: kolika je podudarnost u mentalitetu onih koji imaju vlast i onih koji je nemaju, upravljača i običnih ljudi? Trebalo bi istražiti pojavu socijalne mimikrije i razmere podaništva koji imaju dugu istoriju na našim prostorima. Izuzetno trusno podneblje u kome se dugo i često ratuje, a kratko privređuje i još kraće u blagostanju uživa, ne pruža velike i redovne mogućnosti, pogotovu ne svakom pojedincu, da se sopstvenim sposobnostima izbori za pravo mesto i položaj u svetu, i to na pravičan i pošten način. U takvim okolnostima žilavo se održavaju neke crte mentaliteta koje dugotrajno vode zemlju u stagnaciju i civilizacijsko nazadovanje, na širem planu, usporavaju, otežavaju, ako ne i onemogućavaju normalan tok svakodnevnog života i poboljšanje njegovog kvaliteta od poštenog rada i uhodanih, rutinskih aktivnosti tzv. malog čoveka. Veliko je otvoreno pitanje koliko će dugo ovakva kulturno-društveno-istorijska konstelacija utiskivati svoj pečat na duševni sklop čoveka ovog prostora, stvarati napetost i frustraciju i stalno obnavljati problem teror-pobuna? Kako stvoriti jedno dugoročno stabilno društvo u privrednom i političkom pogledu koje će korelirati sa kolektivnom ličnošću stabilnijeg duševnog sklopa?

Literatura

- Vlahović, P. (1992): „Duhovni i društveni život u tradicionalnoj kulturi stanovništva Srbije“, *Etnoantropološki problemi*, br. 9, str.: 53–58.
- Gilli, G. A. (1974): *Kako se istražuje – vodič u društvenim istraživanjima*, Zagreb: Školska knjiga
- Girc, K. (1998): *Tumačenje kultura*, knj. I, Zemun–Beograd: Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, str.: 9–46.
- Golubović, Z. (1967): *Antropologija kao društvena nauka*, Beograd: IDN, str.: 9–39, 63–79.
- Jovanović, B., prir. (1992): *Karakterologija Srba*, Beograd: Naučna knjiga

- Lazić, M., prir. (1994): *Razaranje društva*, Beograd: Filip Višnjić
- Milić V. (1978): *Sociološki metod*, Beograd: Nolit, str.: 363–376, 431– 529, 742–767.
- Mihailović, S., prir. (1999): *Javno mnjenje Srbije*, Beograd: Centar za proučavanje alternativa–UGS „Nezavisnost“–Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, str.: 91–154.
- Rihtman-Avguštin, D. (1988): *Etnologija naše svakodnevice*, Zagreb: Školska knjiga
- Spasić, I. (1991): „Etnometodologija i njeni metodi“, *Sociologija*, br. 4: 561–576.
- Spasić, I., prir. (1998): *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Štajn-Erlih, V. (1969): „Socijalne nauke i intuicija“, *Sociologija*, br. 3: 475–485.

Ivana Petković

AN ANTHROPOLOGICAL COMPARISON BETWEEN
TWO STUDIES OF EVERYDAY LIFE

Summary

The paper is based on the experiences of a fieldwork researcher. Two studies of everyday life are compared. In spite of the differences in theoretical frameworks and methodologies, important similarities are identified, leading to identical basic results. These similarities are to be found in the (exclusive) dependence of the everyday survival on political survival, of everyday life on political life, of coping on political developments. The similarity is proved by pointing to the shared broader socio-historical framework in which both studies have been located, and to the uniqueness of the environment/area in which both have taken place. This leads to the final conclusion on the relation between the character of everyday life and the collective character/mentality, where the key mediator is political life and the character shaped within its domain. In a culture basically structured as a warrior culture, in the circumstances of huge civilizational changes at the global world scene, the local political mentality assumes specific features, somewhat modified in comparison with the traditional ethos. These features in turn directly shape the everyday, particularly of ordinary people, beyond the centers of power and global decision-making.

Key words: everyday-play-politics, politics-change-everyday.